

Migranten van het eerste uur: een verloren generatie op leeftijd?¹

Tineke Fokkema

SOC 15 (2): 209–233

DOI: 10.5117/SOC2019.2.004.FOKK

Abstract

Scholarly attention for the position of older Moroccan and Turkish migrants has been rising in recent years. The focus lies on their relatively high vulnerability, as compared to non-migrant older Dutch their financial situation and living conditions are less comfortable and they have more physical and psychosocial health problems. Still, they have benefited from taking the step to migrate. Compared to age peers in the home country they are more prosperous and have access to better medical care, their (grand)children can look forward to a better future, and there is more space for personal freedom here. Moreover, the general picture of vulnerability does not do justice to the many older Moroccan and Turkish migrants who do have the right resources to grow old in a resilient manner. There is also increasing attention for the best type of care for those who need it the most. The dominant norm within the Moroccan and Turkish communities of children being their parents' caregivers is increasingly clashing with the busy professional and family lives of the informal carers. One has to learn to accept that informal care is not always the only good or even the most suitable type of care. The current problem is that although there are culture-specific and multicultural (residential) care facilities, these are not enough to meet future care demands. Structurally fostering cultural sensitivity in regular care institutions is really needed too. A hallmark showing that migrant-friendly policies are being implemented can speed up this process.

Keywords: oudere migranten, Marokkanen, Turken, kwetsbaarheid, diversiteit

Mag ik Brahim Bouras aan u voorstellen. Hij is geboren in 1947 in Ait Baamrane, een Berberdorpje vlakbij de kustplaats Sidi Ifni in het Sousgebied in Zuidwest-Marokko, een gebied dat tot 1969 onder Spaans bestuur heeft gestaan. Brahim was de vijfde van zeven kinderen in een gezin dat het bepaald niet breed had. Zijn vader werkte voornamelijk op het land, soms ging hij met vrienden op zee vissen. Zijn moeder zorgde voor de kinderen en het huishouden, maar werkte regelmatig mee op het land. Brahim is nooit naar school geweest: als kind hielp hij zijn vader met zaaien en oogsten. Vanaf zijn 18^e tot zijn 22^e werkte hij als waterdrager voor Spaanse militairen in Sidi Ifni.

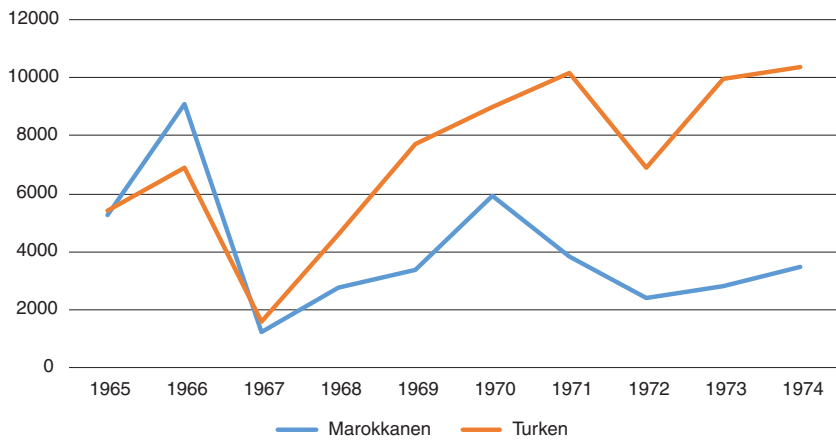
In zijn puberteit zag Brahim zijn dorpje in rap tempo veranderen: in groten getale vertrokken jonge mannen naar Europa, waar volop werk voor ze was. Dat gold ook voor zijn elf jaar oudere broer Hoessein: met een paspoort op zak, verkregen via zijn oom in Casablanca, kocht zijn broer een ticket naar Parijs en reisde zes weken daarna per trein naar Amsterdam. Om in zijn voetsporen te treden, probeerde Brahim een Spaans paspoort te bemachtigen, maar de kans daarop verdween al snel als sneeuw voor de zon toen Spanje in 1969 werd gedwongen ook het gebied rondom Sidi Ifni af te staan. De wanhoop nabij, en behoorlijk in zijn mannelijkheid aangetast, liet hij vervolgens een brief opstellen, gericht aan zijn oudere broer in Amsterdam, met de smekende woorden: 'Je moet mij komen halen, iedereen heeft het dorp verlaten, behalve de vrouwen en ik'. Zijn broer nam contact op met zijn oom in Casablanca – die inmiddels ook zijn schoonvader was – en die was opnieuw bereid om te helpen. Brahim vertrok meteen naar Casablanca en mocht twee maanden bij het gezin logeren. Zijn oog viel toen al op de vierde dochter van zijn oom, Fatima, maar de interesse was niet wederzijds: niet alleen vanwege haar leeftijd – ze was toen pas tien jaar oud – maar als stads-meisje vond ze Brahim, net zoals al hun andere tijdelijke logés van het platteland, naar koeienmest stinken.

In 1969, nadat zijn oom een paspoort had geregeld, nam Brahim op 22-jarige leeftijd het vliegtuig naar Parijs en trok in bij een andere oom. Hij kon meteen aan de slag in de bouw, wat hem fysiek zwaar viel. Hij maakte werkweken van zes dagen en veel buiten werken beviel hem niet. Toen het bouwbedrijf een jaar later failliet ging, en hij niet snel ergens anders aan de bak kon komen, verliet hij Parijs voor Amsterdam. Zijn oudere broer Hoessein had onderdak voor hem geregeld bij een bevriende Marokkaan en zijn Nederlandse echtgenote en Brahim ging meteen aan de slag als afwasser in een hotel en in de avonduren als schoonmaker. Een

jaar later vond hij werk bij Lindmij-wasserij in Sloterdijk en drie jaar later verhuisde hij naar een zolderkamer die hij huurde van een Amsterdamse politieagent. Een opvallend gegeven omdat hij pas het jaar daarop, in 1975, een verblijfsvergunning kreeg. In 1977 werd Brahim huismeester bij Serviceflat Zuidwende in Buitenveldert en hij heeft daar tot aan zijn pensioen gewerkt. In hetzelfde jaar verruilde Brahim zijn zolderkamer voor een tweekamer-huurwoning in de Van Hallstraat en ging hij voor het eerst terug naar Marokko, wegens het overlijden van zijn vader. In Casablanca bracht hij een bezoek aan zijn oom en vroeg hem om de hand van zijn dochter Fatima, de zus van zijn schoonzus. Als getrouwde man vertrok Brahim, en vijf maanden later volgde Fatima hem naar Nederland. In 1979 werd hun eerste dochter geboren en een jaar later verhuisden zij naar een tochtige driekamer-huurwoning in de Govert Flinckstraat in de Pijp. In 1981 kregen zij een tweeling, twee meisjes, en in 1983 en 1985 twee zonen. In 1994 verhuisde het gezin naar een eengezins-koopwoning in Amsterdam Nieuw Sloten. De kinderen hebben inmiddels het ouderlijk huis verlaten. Brahim is nu 71 jaar, Fatima 60 jaar en zij zijn trotse grootouders van zes kleinkinderen.

Migranten van het eerste uur

Het hierboven geschetste verhaal van Brahim is in veel opzichten exemplarisch voor de Marokkanen, én Turken, die in de jaren zestig en begin jaren zeventig van de vorige eeuw naar West-Europa zijn gekomen (Castles 1986). Vooral laag- en ongeschoolde jonge mannen zagen migratie als dé oplossing om uit de armoede te ontsnappen. Hoewel soms de indruk wordt gewekt dat officiële wervingsverdragen daarbij een grote rol hebben gespeeld, kwamen de meesten op eigen initiatief (Bouras 2012; Staring 2001).² Een andere route was rechtstreekse rekrutering door bedrijven, vaak met inschakeling van Marokkaanse werknemers.³ In de periode 1965-1974 zijn zo'n 40 duizend Marokkaanse en 73 duizend Turkse migranten naar Nederland gekomen (figuur 1). Zij vonden onderdak bij eerder geëmigreerde familieleden, vrienden of kennissen, dan wel een tijdelijk onderkomen bij particulieren of in een pension, en gingen meteen aan het werk. Beviel de baan niet, dan namen ze ontslag en probeerden ze het elders, soms in een ander West-Europees land. Immers, vanwege economische hoogconjunctuur lagen de banen voor het oprapen.

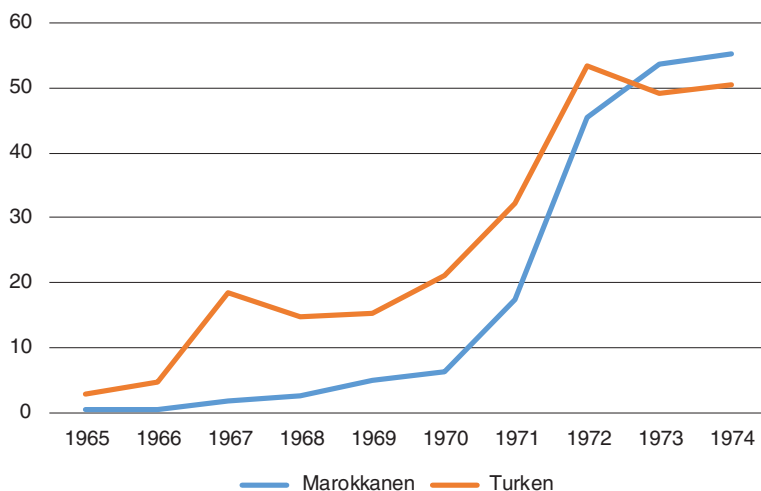

Figuur 1 Immigratie van Marokkanen en Turken, 1965-1974

Bron: CBS (2017a)

Hoewel vrijwel iedereen van plan was om na enkele jaren van hard werken met het verdiende geld weer huiswaarts te keren, hebben velen niet de daad bij het woord gevoegd. Ook niet na 1973, toen de oliecrisis uitbrak en de industriële productie naar lagelonenlanden werd verplaatst. Ongeveer dertig procent van de Marokkanen en vijftien procent van de Turken die zich in 1965 en 1966 in Nederland vestigden, zijn gebleven; van degenen die in 1972 en 1973 kwamen, is dit ongeveer de helft (Tas 2004). Het besluit om voorlopig niet terug te keren had mede te maken met de blijvende ongunstige sociaaleconomische situatie in het geboorteland en een restrictiever migratiebeleid in West-Europa (Fokkema, Harmsen en Nicolaas 2009). Een groot deel van de blijvers liet vervolgens hun vrouw en eventuele kinderen overkomen in het kader van gezinshereniging en gezinsvorming, zichtbaar in de sterke toename van het aandeel Marokkaanse en Turkse vrouwelijke migranten vanaf de jaren 1970 (figuur 2).

Er is wel een verschil tussen Brahim en veel van zijn land- en leeftijdsgenoten: hij is niet geboren in de Rif in Noord-Marokko, de belangrijkste herkomstregio in Nederland (Fokkema en Harmsen 2009).⁴ De eerste Turkse arbeidsmigranten kwamen vooral uit de grote steden zoals Istanbul, Izmir en Ankara, enkele jaren later uit minder ontwikkelde gebieden, in het bijzonder uit Centraal-Anatolië en de Zwarte Zee-regio (Dagevos et al. 2006).

Figuur 2 Aandeel vrouwen in immigratie van Marokkanen en Turken, 1965-1974

Bron: Nicolaas, Sprangers en Witvliet (2003)

Opkomst onderzoek naar migrantenouderen

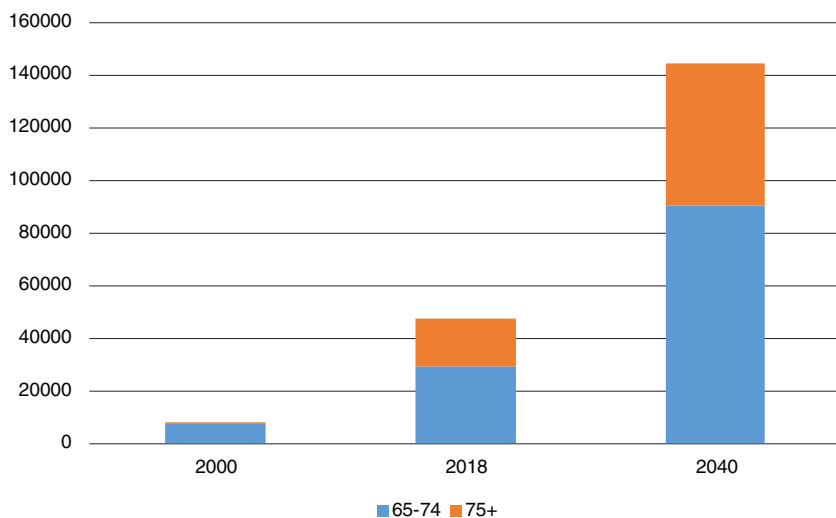
Soortgelijke verhalen als Brahim zijn in de loop der tijd in tal van wetenschappelijke publicaties en populaire boeken beschreven (onder andere Ajarai en Van Heemstra 2006; Cottaar en Bouras 2009; Penninx 2013; Ustun 2013; Yildirim 2014; Yildirim, Van der Valk en Ajarai 2018). Deze verhalen hebben zonder twijfel bijgedragen aan een goed inzicht in de situatie voorafgaand aan de migratie, de voornaamste redenen om de oversteek naar Europa te maken, en de eerste jaren daarna. Opvallend is echter dat de migranten van het eerste uur vrijwel geheel uit beeld verdwijnen wanneer zij hun weg in de nieuwe maatschappij zo goed en zo kwaad hebben gevonden en op leeftijd raken. De onderzoeker Treas merkte dan ook in 2015 terecht op dat er sprake is van beperkte aandacht voor vergrijzing en veroudering in migrantenstudies en voor migranten in vergrijzings- en verouderingsstudies (Treas 2015: 269).⁵

Onder onderzoekers die zich bezighouden met migrantenvraagstukken verschuift de interesse dan al snel naar hetzij de nieuwe nieuwkomers, hetzij de tweede generatie, de kinderen van de eerste generatie arbeidsmigranten. Wat betreft het onderzoek naar de tweede generatie gaat de aandacht in het bijzonder uit naar de mate van structurele integratie, zoals genoten onderwijs en arbeidsparticipatie (Crul 2000; Crul en Heering 2008), en sociaal-culturele integratie, zoals partnerkeuze (Hooghiemstra 2003; Huschek 2011), culturele en religieuze identiteit (De Koning 2008; Entzinger 2009;

Ketner 2008; Schneider et al. 2012), en meer recent transnationale verbondenheid (Bachmeier, Lessard-Phillips en Fokkema 2013; Schneider et al. 2012; Stock 2014). Als hun ouders in het vizier komen, dan is het doorgaans in negatieve zin, door te wijzen op hun analfabetisme en falende opvoeding wanneer hun kinderen niet succesvol meedraaien in de maatschappij of zelfs geheel ontsporen (Vermeulen en Penninx 2000; Werdmölder 2005).

Onderzoekers die zich bezighouden met vergrijzings- en verouderingsvraagstukken laten migranten om verschillende redenen buiten beschouwing: migrantenouderen vormen een moeilijk bereikbare en vaak voor 'buitenstaanders' ontoegankelijke doelgroep, het vergt extra investeringen om migranten in ouderenonderzoek mee te nemen omdat zij door slechte beheersing van de Nederlandse taal in de eigen taal moeten worden ondervraagd en omdat gangbare meetinstrumenten niet altijd toepasbaar zijn voor ouderen met een andere culturele achtergrond. Bovendien heerst er een hardnekkige aanname dat behoeften en problemen bij migrantenouderen door de familie en eigen gemeenschap respectievelijk worden vervuld en opgelost (Fokkema et al. 2016).

Hoe vergaat het de Marokkaanse en Turkse migranten in de herfst en winter van hun leven? Zijn gevolgen van migratie nog steeds zichtbaar in hun dagelijks leven? Nemen zij volwaardig deel aan de samenleving en voelen zij zich hier thuis? En wat zijn hun wensen, behoeften en ambities? Kennelijk waren deze en andere vragen voor onderzoekers lange tijd niet 'sexy' genoeg, maar in de laatste pakweg vijftien jaar is er een kentering zichtbaar, zowel in Nederland als in de ons omringende landen.⁶ De toenemende aandacht voor Marokkaanse en Turkse migrantenouderen zal deels te maken hebben met de macht van het getal. Zo is de groep Marokkaanse en Turkse 65-plussers tussen 2000 en 2018 bijna verzesvoudigd (figuur 3). In 2000 waren er zo'n 8 duizend 65-plussers afkomstig uit Marokko en Turkije, nu wonen er ruim 47 duizend Marokkaanse en Turkse oudere migranten in Nederland (CBS 2018) en volgens de bevolkingsprognose van het Centraal Bureau voor de Statistiek neemt dit aantal toe tot zo'n 144 duizend in 2040 (CBS 2017b). Deze toename wordt bovendien snel zichtbaar, omdat Marokkaanse en Turkse 65-plussers sterk geconcentreerd wonen in de grotere steden (Fokkema en Conkova 2018a) – niet minder dan 41% is woonachtig in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht (figuur 4) – en in deze steden in bepaalde wijken. Verder bereiken ook Marokkaanse en Turkse 65-plussers een steeds hogere leeftijd, met een toenemende zorgbehoefte tot gevolg. Het aandeel 75-plussers binnen deze oudere migrantenpopulatie is gestegen van zo'n 10% in 2000 naar 39% in 2018 en in 2040 zal het naar verwachting 37% zijn (figuur 3).

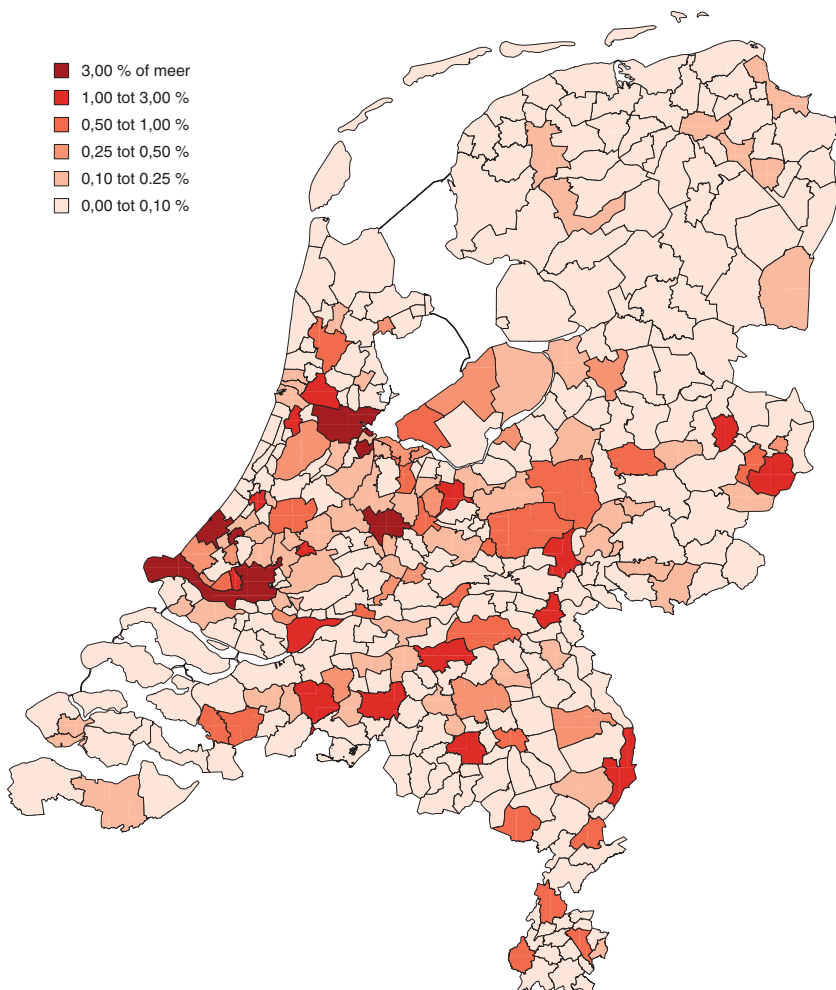
Figuur 3 Eerste generatie Marokkaanse en Turkse ouderen in Nederland naar leeftijd, 2000, 2018 en 2040

Bron: CBS (2017b, 2018)

Kwetsbare positie

Op een handjevol studies na is onderzoek naar de positie van Marokkaanse en Turkse migrantenouderen in Nederland tot dusver beschrijvend van aard (Conkova en Lindenberg 2018). Het beeld dat hieruit naar voren komt, is allerm minst rooskleurig: Marokkaanse en Turkse migrantenouderen blijven op veel terreinen achter bij die van ouderen zonder migratieachtergrond.

Ten eerste is hun inkomenspositie ronduit slecht. De overgrote meerderheid ontvangt geen volledige AOW omdat zij op volwassen leeftijd naar Nederland zijn gekomen en meestal de ontbrekende AOW-verzekeringsjaren niet bij de Sociale Verzekeringsbank hebben ingekocht.⁷ Degenen die hierdoor onder het sociaal minimum terechtkomen, kunnen onder bepaalde voorwaarden een aanvulling krijgen op hun AOW vanuit de Aanvullende Inkomensvoorziening Ouderen (AIO). Zeker niet iedereen lijkt hier echter gebruik van te maken. Uit een onderzoek van de gemeente Amsterdam in 2013 blijkt bijvoorbeeld dat al haar Marokkaanse en Turkse oudere inwoners een onvolledige AOW-opbouw hebben, maar dat slechts twee derde van de Marokkaanse en de helft van de Turkse ouderen een AIO-uitkering ontvangt (Huizer et al. 2013). Sommigen komen niet in aanmerking voor de AIO omdat het totale huishoudinkomen – waaronder het

Figuur 4 Eerste generatie Marokkaanse en Turkse ouderen per gemeente (als percentage van het totale aantal eerste generatie Marokkaanse en Turkse ouderen), 2017

Bron: CBS; Kartografie Peter Ekamper, NIDI

inkomen van de partner en een aanvullend pensioen – tezamen met het huishoudvermogen – waaronder spaargeld en een huis (al dan niet in het buitenland) – boven de gestelde grens ligt. Zij die daar wel recht op zouden hebben, vragen de AIO veelal niet aan vanwege onbekendheid met de regelgeving, de ingewikkeldheid van de formulieren, uit schaamte en trots, of door de strenge eisen die daaraan worden gesteld (Nederland, Stavenuiter en Wentik 2007). Wat het laatste betreft, is de vakantietoets van belang:

men mag niet langer dan dertien weken per jaar in het buitenland zijn, voor een partner die de AOW-leeftijd nog niet heeft bereikt is de norm vier weken. Sinds 1 januari 2016 geldt er tevens een taaleis voor een partner met een arbeidsplicht (Van Dalen 2017).

Ten tweede is de fysieke gezondheid van Marokkaanse en Turkse migrantenouderen aanzienlijk slechter dan die van de ouderen zonder migratieachtergrond, zoals blijkt uit cijfers van de gezondheidsmonitor onder 65-plussers in de vier grote steden (tabel 1).

Tabel 1 Fysieke en psychosociale gezondheid van 65-plussers in de vier grote steden naar etnische herkomst (%)

	Nederlands	Marokkaans	Turks
Beoordeling eigen gezondheid: (zeer) goed	56	11	25
Aantal chronische aandoeningen*: 2 of meer	57	79	81
Aantal chronische aandoeningen*: 4 of meer	24	46	52
Drie meest gerapporteerde chronische aandoeningen*:			
– hoge bloeddruk	37	40	40
– aandoeningen bewegingsapparaat	30	45	51
– suikerziekte	16	53	35
Beperkingen bij horen, zien en/of bewegen	35	70	73
Ernstig overgewicht	17	15	50
Psychische klachten:			
– matig	37	41	48
– ernstig	6	31	26
Eenzaam:			
– matig	39	46	48
– (zeer) ernstig	11	18	21
Matig of sterk sociaal uitgesloten	5	27	24
Voelt zich gediscrimineerd	8	48	30
Weinig regie eigen leven	17	42	36

*waarvoor de laatste twaalf maanden onder behandeling of controle door een arts.

Bron: El Fakiri en Bouwman-Notenboom (2015)

Marokkaanse en Turkse migrantenouderen beoordelen hun gezondheid veel minder vaak als goed tot zeer goed: niet meer dan 11% van de Marokkaanse en 25% van de Turkse 65-plussers ervaart de eigen gezondheid als goed tot zeer goed, tegen 56% van de 65-plussers die in Nederland zijn geboren. Verder rapporteren Marokkaanse en Turkse migrantenouderen vaker en meer chronische aandoeningen. Multimorbiditeit, het hebben van twee of meer aandoeningen tegelijkertijd, komt voor bij ongeveer acht op de tien Marokkaanse en Turkse 65-plussers; bij de in Nederland geboren 65-plussers is dit 57%. Ongeveer de helft van de Marokkaanse en Turkse

65-plussers kampt zelfs met vier of meer chronische aandoeningen, terwijl dit voor een kwart van de Nederlandse 65-plussers geldt. De drie aandoeningen die het vaakst door Marokkaanse en Turkse migrantenouderen worden gerapporteerd, zijn: hoge bloeddruk (40%, hetgeen nauwelijks afwijkt van het percentage onder Nederlandse ouderen), aandoeningen aan het bewegingsapparaat (45% bij Marokkaanse en 51% bij Turkse 65-plussers, tegen 30% bij Nederlandse 65-plussers) en suikerziekte (respectievelijk 53, 35 en 16%). Voorts is 70% van de Marokkaanse en 73% van de Turkse 65-plussers beperkt bij het horen, zien en/of bewegen, een percentage dat twee keer hoger ligt dan bij Nederlandse 65-plussers. Daarnaast heeft niet minder dan de helft van de Turkse migrantenouderen ernstig overgewicht (obesitas), terwijl dat voor 15% van de Marokkaanse en 17% van de Nederlandse ouderen geldt.

Ten derde kampen Marokkaanse en Turkse migrantenouderen vaker met psychosociale gezondheidsproblemen dan hun in Nederland geboren leeftijdsgenoten (tabel 1). Zij hebben aanzienlijk vaker last van ernstige psychische klachten: 31% van de Marokkaanse en 26% van de Turkse 65-plussers heeft hiermee te maken, terwijl dit voor 6% van de Nederlandse 65-plussers geldt. Marokkaanse en Turkse migrantenouderen scoren tevens hoger op de eenzaamheidsschaal (De Jong Gierveld en Van Tilburg 1999): in de vier grote steden voelt niet minder dan 64% van de Marokkaanse en 69% van de Turkse ouderen zich matig of (zeer) ernstig eenzaam, tegen 50% van de Nederlandse ouderen.⁸ Verder voelen zij zich vaker sociaal uitgesloten (27% bij Marokkaanse, 24% bij Turkse en 5% bij Nederlandse 65-plussers), gediscrimineerd (respectievelijk 48, 30 en 8%) en ervaart een groter deel van hen weinig regie over hun eigen leven (respectievelijk 42, 36 en 17%).

Tot slot zijn Marokkaanse en Turkse migrantenouderen slecht gehuisvest: zij wonen vaak in achterstandswijken, in een kleine woning, in een flat zonder lift met weinig mogelijkheden tot aanpassingen. Ze zijn dan ook minder vaak dan de Nederlandse oudere grootstedelingen tevreden over hun woning (49% bij Marokkaanse, 57% bij Turkse en 75% bij Nederlandse 65-plussers) en woonomgeving (respectievelijk 45, 54 en 71%; El Fakiri en Bouwman-Notenboom 2015).

Een verloren generatie?

Het staat buiten kijf dat deze cijfers zorgwekkend zijn. En wat het des te wranger maakt, is dat dit vijftien jaar geleden ook al is geconstateerd (Schellingerhout 2004) en dat er nauwelijks tot geen verbeteringen te zien

zijn onder de huidige 55-64-jarigen (Klokgieters et al. 2018; Van Tilburg en Fokkema 2018). Hieruit zou men de conclusie kunnen trekken dat de Marokkaanse en Turkse migranten van het eerste uur een verloren generatie zijn. Maar niet voor niets eindigt de titel van mijn rede met een vraagteken. Waarom ik het niet eens ben met deze conclusie wil ik graag op twee manieren toelichten. Ten eerste door de situatie van de Marokkaanse en Turkse migrantenouderen in een breder perspectief te plaatsen, waarbij ik mij richt op een vergelijking met ouderen in Marokko en Turkije die nimmer zijn geëmigreerd dan wel op latere leeftijd zijn teruggekeerd. Ten tweede door in te gaan op de verschillen *binnen* de betreffende groep. Ik maak hierbij gebruik van enkele bevindingen uit eigen onderzoek en dat van anderen, kennis en ervaringen die ik heb opgedaan tijdens mijn veldwerk in Marokko, en hetgeen Brahim en zijn vrouw Fatima onlangs hebben verteld.

Vergelijking met achterblijvers en terugkeerders

Er zijn gegronde redenen om je af te vragen of het wel 'fair' is om Marokkaanse en Turkse migrantenouderen te vergelijken met ouderen die in het land van vestiging zijn geboren (Dowd en Bengtson 1978; Norman 1985). Migratie is immers een ingrijpende levensgebeurtenis. Zo gaan niet alleen nauwe contacten met familie en vrienden verloren, de migrant wordt ook geconfronteerd met andere omgangsvormen, gewoonten en geloofsrichtingen, een ander landschap en klimaat, en een andere taal en eetcultuur. In de eerste fase van vestiging in het nieuwe land is er dan ook vaak sprake van een culturele schok (*cultural shock*; Oberg 1960). Het loslaten van het vertrouwde en zich aanpassen aan en thuis voelen in de nieuwe sociale en culturele omgeving kan gemis opleveren en stress veroorzaken (Berry et al. 1987). Dit wordt nog eens versterkt door ervaringen van sociale uitsluiting, achterstelling en etnische discriminatie. Negatieve gevolgen hiervan op het gebied van inkomen, gezondheid en huisvesting kunnen tot ver in het latere leven doorwerken. Bovendien zijn de gevolgen naar alle waarschijnlijkheid ernstiger wanneer de culturele afstand tussen herkomst- en vestigingsland groot is, zoals de collectivistische cultuur in Marokko en Turkije tegenover de individualistische cultuur in Nederland (Berry et al. 2002; Green, Deschamps en Páez 2005; Hofstede 1983).

Maar was de situatie van Marokkaanse en Turkse migrantenouderen beter geweest als zij de oversteek naar Europa niet hadden gemaakt? Er is onvoldoende kwantitatief vergelijkend onderzoek tussen Marokkaanse en Turkse migrantenouderen en hun niet geëmigreerde leeftijdsgenoten in de herkomstlanden (Ciobanu en Ramos 2016) om deze vraag volmondig met 'nee' te beantwoorden. Toch zijn er voldoende aanwijzingen om aan

te nemen dat door de migratiestap hun situatie op meerdere fronten is verbeterd. Zo zijn de grootste en mooiste huizen in Marokko en Turkije veelal van migranten. En nog immer zijn armoede en werkloosheid de belangrijkste drijfveren voor Marokkanen en Turken om te migreren, met gemis van nabijheid van een of meer kinderen en kleinkinderen tot gevolg (King et al. 2014).⁹ Daarnaast zijn de medische voorzieningen buiten de steden in Marokko en Turkije zeer beperkt, terwijl men hier doorgaans binnen een straal van een paar kilometer terecht kan. Er is ook een groot verschil in de kwaliteit van zorg. Een geluid dat ik vaak hoorde tijdens mijn verblijf in Marokko, is dat ‘wanneer je daar in een ziekenhuis belandt, je zeker weet dat je dood gaat’. Verder is het ontegenzeggelijk zo dat men hier minder wordt beperkt om zich uit te spreken en dat Marokkaanse en Turkse vrouwen hier meer vrijheden en mogelijkheden hebben om hun leven zelf in te vullen dan hun seksegenoten in het land van herkomst.

En wat als zij op latere leeftijd waren teruggekeerd, waren zij dan beter af geweest? Ook hiervoor is onvoldoende bewijs uit kwantitatief vergelijkend onderzoek om de vraag volmondig met ‘nee’ te beantwoorden. Feit is wel dat diverse kwalitatieve studies hebben aangetoond dat voor Marokkaanse en Turkse migrantenouderen de hiervoor genoemde factoren – nabijheid van kinderen en kleinkinderen, betere gezondheidszorg en toekomstperspectief voor de kinderen, vrijheid van meningsuiting en meer bewegingsruimte voor vrouwen – de belangrijkste redenen zijn om niet terug te keren; in plaats daarvan wisselen zij hun verblijf in Nederland regelmatig af met een paar maanden in hun geboorteland (De Haas en Fokkema 2010; Engelhard 2006; Fokkema, Cela en Witter 2015; Gehring 2018; Weltevrede, Seidler en De Boom 2013; Witter en Fokkema 2014). Verder blijkt uit kwalitatief onderzoek onder oudere Marokkaanse retourmigranten die eerder hun gezin niet hebben laten overkomen, dat zij weliswaar geen spijt hebben van hun terugkeer – ze zijn blij om de laatste jaren van hun leven met hun familie door te brengen en meer financiële armlag te hebben vanwege de lagere kosten van levensonderhoud in Marokko – maar zij wel moeilijkheden ondervinden om zich aan te passen aan de Marokkaanse cultuur (*reverse cultural shock*; Gullahorn en Gullahorn 1963) en hun plek te heroveren binnen het gezin (De Haas en Fokkema 2010). Regelmatig is er conflict binnen het gezin, vooral met de reeds jongvolwassen zonen die verbolgen zijn dat hun vader hen niet als kind naar Europa heeft gebracht. Niet zelden migreert een of meer van deze zonen legaal of illegaal, waardoor de familie alsnog van elkaar gescheiden leeft.

Door deze twee vergelijkingen lijken de Marokkaanse en Turkse migrantenouderen van het eerste uur een minder verloren generatie. Bovendien

biedt het tegenwicht aan de toch wel dominante kijk op migrantenouderen als slachtoffer. Ik deel de mening van Ahmed Marcouch, in 2018 geïnterviewd voor het tijdschrift *Gerōn*, dat het gesprek vaak gaat over *hoe* Marokkaanse en Turkse migrantenouderen hier zijn gekomen – omdat bedrijven vroeger laaggeschoolde arbeidskrachten nodig hadden – maar vrijwel nooit over de trigger, *waarom ze zelf* de keuze hebben gemaakt om hier naartoe te komen en te blijven (Bakker en Verlaan 2018). Verder ligt de nadruk sterk op *hoe* ze zijn behandeld: dat ze in fysiek zware arbeid terecht kwamen, dat ze geen Nederlandse taal hebben geleerd omdat ze lange werkweken moesten maken, dat ze niet goed zijn geïntegreerd omdat de Nederlandse overheid dat niet van belang achtte, etc. Veel minder wordt de vraag gesteld *waarom ze zelf* sterk aan hun eigen identiteit en cultuur hebben willen blijven vasthouden. Migratie heeft hen ook veel positiefs gebracht. Brahim en Fatima, uit mijn inleiding, zijn zich zeer bewust van hun bevoorrechte positie ten opzichte van hun leeftijdsgenoten in Marokko. Uiteraard klagen ze wel eens – maar dat is alleen maar een teken dat ze goed zijn geïntegreerd, klagen is hier onderhand nationale volkssport nummer één geworden – en dan gaat het veelal over het weer en de hoge belastingen en ziektekosten. Naast hun huidige, hypotheekvrije appartement in Amsterdam hebben zij een luxe appartement in Casablanca en is een buitenverblijf in Ait Baamrane in aanbouw. In Marokko, waar ze één of twee keer per jaar naartoe gaan, genieten zij van de schone lucht, rust en bezoeken aan familie. Nederland is en blijft echter hun eerste thuis, dichtbij hun kinderen, kleinkinderen, vrienden en vriendinnen en waar Brahim, die diabetes heeft, gebruik kan maken van de goede gezondheidszorg.

De positieve effecten van migratie zouden niet alleen kwalitatief maar ook kwantitatief meer onder de aandacht moeten worden gebracht. Vergelijkend onderzoek naar de Marokkaanse en Turkse migrantenouderen enerzijds en hun niet-geëmigreerde en teruggekeerde leeftijdgenoten anderzijds, is dan ook zeer gewenst.¹⁰ Zodra data hiervoor beschikbaar zijn, staat dit hoog op mijn onderzoeksagenda. Het levert bovendien inzicht op in hoeverre de verklaring voor de kwetsbare situatie van Marokkaanse en Turkse migrantenouderen in het land van bestemming gezocht moet worden in migratiegerelateerde effecten of in culturele kenmerken (individualistisch versus collectivistisch, westers versus niet-westers, schuld- versus schaamtecultuur).

Oog voor diversiteit

Ik kom nu bij mijn tweede kanttekening bij het algemene beeld van de kwetsbare positie waarin Marokkaanse en Turkse migrantenouderen

verkeren. Het tonen van gemiddelden brengt het gevaar met zich mee dat de gehele groep wordt geproblematiseerd en dat verschillen binnen deze groep over het hoofd worden gezien (Ciobanu, Fokkema en Nedelcu 2017; Mutchler en Burr 2011; Phillipson 2015; Torres 2006). Met andere woorden, het algemene beeld doet geen recht aan de diversiteit binnen deze populatie. In plaats van steeds maar weer het algemene beeld van de kwetsbare situatie van de Marokkaanse en Turkse migrantenouderen voor het voetlicht te brengen, is het hoog tijd om de schijnwerpers meer te richten op degenen die wél succesvol in de herfst en winter van hun leven staan. Zo tonen Klokgieters en haar collega's (2019) variatie in sociaaleconomische, fysieke en sociale hulpbronnen waarover Marokkaanse en Turkse ouderen beschikken, en dat aanwezigheid van deze bronnen een positief effect heeft op hun emotionele welbevinden. In het verlengde hiervan hebben Cramm en Nieboer (2017) laten zien dat een goede gezondheid en hoog opleidingsniveau bijdragen aan een positieve beleving van ouder worden onder Turkse migrantenouderen.

De vraag die dan onmiddellijk rijst, is welke factoren bepalend zijn voor waarom sommige Marokkaanse en Turkse migrantenouderen wél over de juiste hulpbronnen beschikken en anderen niet. Een geschikt theoretisch vertrekpunt is het levensloopperspectief (Elder 1994; Phillipson 2015). Om dit te illustreren, ga ik terug naar Brahim en Fatima. Ze zitten er financieel warmpjes bij – Brahim ontvangt aanvullend pensioen, Fatima doet af en toe nog cateringwerk en hun woning is hypotheekvrij –, hun lichamelijke gezondheid is gezien hun leeftijd goed, hun mentale gezondheid en algemeen welbevinden laten niets te wensen over en zij nemen volwaardig deel aan de Nederlandse samenleving. Verschillende factoren lijken hieraan positief te hebben bijgedragen. Zo komt Fatima uit een stad – Casablanca –, heeft zij hoger onderwijs gevolgd en kwam zij vrij snel na het huwelijk naar Nederland, alwaar de vijf kinderen zijn geboren. Onderzoek laat zien dat migranten minder integratieproblemen ondervinden wanneer zij uit stedelijke gebieden komen, hoger zijn opgeleid en eerder tot gezinshereniging zijn overgegaan (Bouhalhoul en Van der Zwaard 1996; Bouras 2012). Toen de kinderen wat ouder waren, is Fatima op haar 29ste buitenshuis gaan werken, en wel bij dezelfde werkgever als haar man Brahim. In Serviceflat Zuidwende begon zij als hulp-kok en tien jaar later maakte zij promotie tot chef-kok. Dit bracht niet alleen extra geld in het laatje, maar Fatima kreeg hierdoor ook meer zelfvertrouwen en regie over haar eigen leven, en door dagelijks in aanraking te komen met Nederlanders leerde zij beter Nederlands en meer over de Nederlandse cultuur en gebruiken. Fatima heeft zeker wel eenzame periodes in haar leven gekend. De eerste keer was

na aankomst in Nederland. Fatima wilde helemaal niet met Brahim trouwen, want met hem in het huwelijksbootje stappen betekende migreren, maar toen haar moeder bij terugkomst van school zei 'Je gaat vanavond trouwen' kon ze daar niets tegen inbrengen. De eerste tijd in Nederland voelde zij zich diep ongelukkig: ze had vooral vreselijke heimwee naar haar familie en schoolvriendinnen. Toen eenmaal haar eerste kind was geboren, kreeg haar leven weer betekenis. Een tweede eenzame periode brak aan toen al haar kinderen het ouderlijk huis hadden verlaten. Deze leegte heeft zij gelukkig na verloop van tijd goed kunnen opvullen door meer uit te gaan met haar vriendinnen.

Het voorbeeld van Brahim en Fatima laat zien dat hun huidige situatie, op latere leeftijd, het resultaat is van veranderingen die zich voor en na de migratie hebben voorgedaan (*transitions*), het moment waarop deze veranderingen in hun leven hebben plaatsgevonden (*timing*) en de levensloop van anderen en sociale interactie en integratie (*linked lives*). Dit zijn drie kerndimensies van de levensloopbenadering (Elder 1994). Kennis over welke dimensies, en aspecten binnen de dimensies, vooral bescherming bieden aan de risicofactoren voor kwetsbaarheid, is hard nodig (Zubair en Norris 2015). Een eerste aanzet daartoe is een onderzoek dat ik samen met mijn VU-collega's heb uitgevoerd naar de factoren die Marokkaanse en Turkse migrantenouderen bescherming bieden tegen eenzaamheid, met speciale aandacht voor de rol van drie typen van *linked lives*: verbondenheid met de Nederlandse samenleving, verbondenheid met de eigen etnische groep en verbondenheid met het geboorteland (Klok et al. 2017). Naast de tegenpolen van gangbare risicofactoren – het hebben van een partner, een hoog opleidingsniveau en een goede gezondheid – blijkt dat Marokkaanse en Turkse migrantenouderen minder sterk eenzaam zijn wanneer zij zich verbonden voelen met de Nederlandse samenleving of met hun eigen etnische groep. Verbondenheid met het geboorteland biedt daarentegen geen bescherming tegen eenzaamheid. Integendeel, uit ons onderzoek blijkt dat Marokkaanse en Turkse migrantenouderen juist eenzamer zijn wanneer zij zich sterk emotioneel verbonden voelen met het herkomstland. Deze uitkomst strookt niet met het veelgehoorde geluid dat pendelen tussen Nederland en geboorteland een goede remedie is voor het tegengaan van eenzaamheid en dat het daarom goed zou zijn als de Nederlandse overheid en woningcoöperaties geen enkele beperking opleggen voor wat betreft de lengte van het verblijf aldaar (Maas 2018; Santing 2018; Van der Toolen 2018). Een mogelijke verklaring is dat met het vele heen en weer reizen telkens opnieuw het heimweevuurtje wordt aangewakkerd en dat men zich noch 'hier' noch 'daar' thuis voelt (*betwixt-and-between*, Grillo 2007; *double*

absence, Sayad 1999). Nader onderzoek dient dit uit te wijzen en daarmee kom ik tot een tweede deel van mijn onderzoeksagenda.

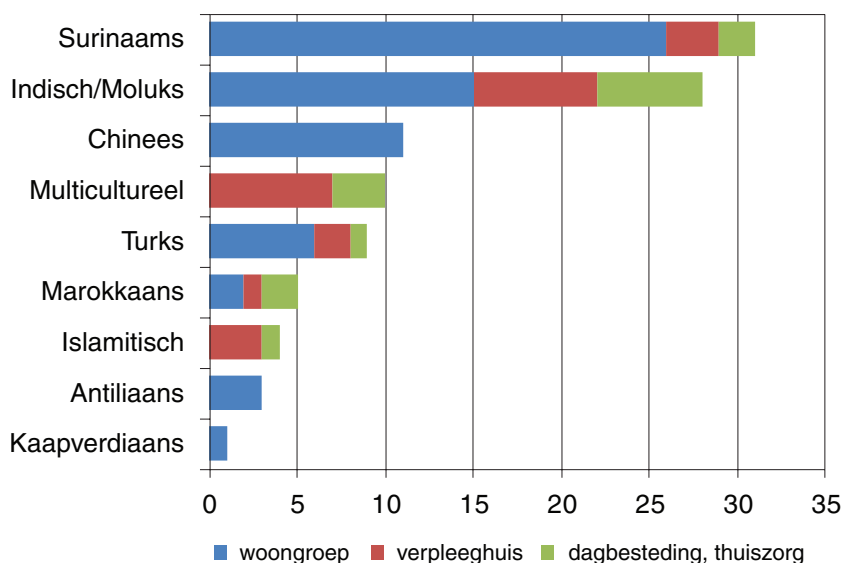
In de komende tijd ga ik onderzoek verrichten naar de factoren die Marokkaanse en Turkse migrantenouderen bescherming bieden tegen eenzaamheid, zoals eerder aangegeven, een van de meest voorkomende psychosociale problemen. Ik zal in Nederland diepte-interviews houden met speciale focus op de invloed van levensloopfactoren en de betekenis van transnationaal leven. Daarnaast ga ik soortgelijk onderzoek verrichten in Marokko, rondom Sidi Ifni, het gebied waar Brahim is geboren. Uitkomsten van deze studies bieden aanknopingspunten voor het opzetten van interventies ter voorkoming en vermindering van eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse ouderen (De Jong Gierveld en Fokkema 2015; Fokkema en Van Tilburg 2006).

Collectieve verantwoordelijkheid voor de kwetsbaren

De twee door mij geplaatste kanttekeningen bij het algemene beeld van de kwetsbare positie van Marokkaanse en Turkse ouderen nemen niet weg dat sommigen wel degelijk zeer kwetsbaar zijn of een groot risico lopen dat te worden. Dat geldt vooral voor degenen die kampen met een opeenstapeling van samenhangende problemen: zij die naast een slechte gezondheid bijvoorbeeld ook weinig te besteden hebben, niet de Nederlandse taal machtig zijn, een klein en eenzijdig sociaal netwerk hebben, kortom, niet over de hulpbronnen beschikken om de regie over het eigen leven te kunnen voeren.

Deze zogenaamde ‘cannots’ (Putters 2017) onder de migrantenouderen verdienen al onze aandacht, zodat zij in Nederland waardig oud kunnen worden. En met ‘onze’ bedoel ik ons allemaal: het Rijk, de lokale overheden, zorg- en welzijnsorganisaties, migrantenorganisaties, onderzoekers, etc. Weliswaar zetten velen zich al in (Fokkema en Conkova 2018b; Witter en Fokkema 2018), vooral op het gebied van zorg en welzijn (voor het aanbod van cultuurspecifieke en multiculturele (woon)zorgvoorzieningen, zie figuur 5; voor een overzicht van overige initiatieven, zie Leyerzapf et al. 2017), maar kennelijk is een hogere versnelling nodig. Studies wijzen immers uit dat Marokkaanse en Turkse ouderen minder gebruik maken van reguliere zorg- en welzijnsvoorzieningen (met uitzondering van huisartsenzorg) dan op grond van hun gezondheidstoestand verwacht kan worden (Denktaş 2011; Van Wieringen 2014; Verhagen et al. 2014). Doorgaans springt dan de familie in, echter, er zijn steeds meer aanwijzingen dat de centrale

mantelzorger (vaak een schoondochter) zwaar- of overbelast is (FORUM 2011a; Kennisplatform Integratie & Samenleving 2016; Van Wieringen en Van Grondelle 2014) en steeds vaker zijn er geluiden te horen van verwaarlozing en zelfs mishandeling (De Gruijter en Verwijs 2010; Fokkema et al. 2016; FORUM 2011b; Van der Toolen 2018).

Figuur 5 Cultuurspecifieke en multiculturele (woon) zorgvoorzieningen

Bron: Kennisplatform Integratie & Samenleving (2017)

De redenen voor het ondergebruik van reguliere zorg- en welzijnsvoorzieningen door Marokkaanse en Turkse ouderen zijn genoegzaam bekend (Fokkema 2011; Fokkema et al. 2016; Leyerpapf et al. 2017; Suurmond et al. 2016), en dus ook in welke richtingen de oplossing gezocht moet worden. Eén oplossingsrichting wil ik hier uitlichten: de noodzakelijke versnelling in cultuurverandering, zowel bij de reguliere zorg- en welzijnsinstellingen als bij de ouderen zelf en hun kinderen. Naast meer cultuurspecifieke en multiculturele (woon)zorgvoorzieningen is het structureel bevorderen van cultuursensitiviteit in de reguliere zorg- en welzijnssector nodig, waarbij verder gekeken wordt dan cultureel bepaalde rituelen en gebruiken. Om dit proces te versnellen, en in navolging van de Roze Loper voor meer begrip voor LHBT-ers (lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender ouderen), pleit ik voor een keurmerk waaruit blijkt dat zorg- en welzijnsinstellingen een migrantvriendelijk beleid voeren. De vereiste cultuurverandering

bij de Marokkaanse en Turkse ouderen en hun kinderen is het erkennen dat mantelzorg niet altijd de enige goede of meest geschikte zorg is. Dit is niet eenvoudig, gegeven de dominante norm dat kinderen voor hun ouders zorgen (Dykstra en Fokkema 2007; Yerden 2013) en dientengevolge de grote omgevingsdruk (druk van familie en gemeenschap; De Boer 2017). Om gevoelens van schaamte en schuld te verminderen en gezichtsverlies te voorkomen, dient men er zeker van te zijn dat de oudere met respect en genegenheid door de zorgverleners wordt behandeld. Daarnaast is het van groot belang om de familie bij de zorg te betrekken, in de totstandkoming van de zorgtaken rekening te houden met de cultuurspecifieke behoeften en wensen van de oudere en diens familie, en op omzichtige manier slecht nieuws te bespreken (Leyerzapf et al. 2017). Om conflicten en spanningen binnen de familie te voorkomen, is het verder zaak dat zorgverleners goed inzicht hebben in de machtsverhoudingen binnen de familie en wie van de familie de centrale verantwoordelijkheid draagt (Leyerzapf et al. 2017).

In de meeste studies op het gebied van zorg voor Marokkaanse en Turkse migrantenouderen wordt er *over* in plaats van *met* hen gesproken. Zo is er weinig bekend over hun zorgervaringen wanneer de familie de hulp verleent, wanneer hulp van buitenaf wordt aanvaard of wanneer de zorg geheel uit handen wordt gegeven. Verder ontbreekt inzicht in wat de effecten hiervan zijn op hun welbevinden. Een derde deel van mijn onderzoeksagenda sluit hierbij aan. In de komende jaren ga ik onderzoek verrichten naar de aspecten die Marokkaanse en Turkse migrantenouderen van groot belang vinden om volwaardig oud te worden in Nederland.

Noten

- 1 Rede in verkorte versie uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar 'Ageing, Families and Migration' bij de Erasmus School of Social and Behavioural Sciences aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, vanwege het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI-KNAW), op 8 maart 2019. Ik dank Nadia Bouras voor de aangeleverde verhalen van haar ouders en Nina Conkova, Harry van Dalen en Nicole van der Gaag voor hun constructieve opmerkingen bij een eerdere versie van de rede.
- 2 En na het zien van de documentaire van journalist Jaap van Meekeren uit 1969, het jaar dat Nederland een wervingsovereenkomst sloot met Marokko, zou ik zeggen: gelukkig maar. In deze documentaire wordt in beeld gebracht op welke wijze Simon Evert Jongejan, toenmalige ambtenaar van Sociale Zaken, Marokkaanse jonge mannen selecteerde en afwees. Marokkaanse mannen stonden in een lange rij buiten te wachten totdat ze door Jongejan één voor één naar binnen werden geroepen. Sommigen bleken na enkele vragen niet het type te zijn waarnaar hij op zoek was en kregen 'Pas accepté' te horen, anderen werden direct met deze woorden weggestuurd. Van Meekeren nam het

- woord 'slavenmarkt' in de mond, en in 2015 in Zomergasten noemde de Rotterdamse burgemeester Aboutaleb het handelen van Jongejan 'mensonwaardig'.
- 3 Deze wijze van rekruteren was overigens ook niet altijd humaan. Zo vertelden naar Frankrijk geëmigreerde Marokkanen dat zij in hun onderbroek in een rij moesten staan en als schapen een stempel op hun lichaam kregen wanneer zij lang en gespierd werden bevonden door Mogha, een gerenommeerde werver van Marokkaanse afkomst (De Haas en Fokkema 2010).
 - 4 In de periode 1964-1973 is meer dan een kwart van de Marokkaanse migranten afkomstig uit de noordelijke provincie Nador, tien procent uit elk van de provincies Al-Hoceima en Tetouan, en nog eens zo'n vijf procent uit Taza, een provincie tussen het Rif-gebergte en de Midden-Atlas (Bouras 2012). Een ander belangrijk herkomstgebied – buiten de grote steden als Casablanca, Rabat, Fes, Meknes en Marrakech, en weliswaar op minder grote schaal – is de Sous-streek rond Ouarzazate en, waar Brahim vandaan komt, rond Agadir (Bouras 2012). Deze streek heeft met de Rif gemeen dat de meerderheid Berbers is, hoewel verschillende Berberdialecten worden gesproken.
 - 5 Dit geldt voor Europa, in mindere mate voor Amerika (Phillipson 2015).
 - 6 Dit geldt niet alleen voor eerste generatie-arbeidsmigranten en hun echtgenoten uit Marokko en Turkije, maar ook voor alle andere typen van migrantenouderen, waaronder postkoloniale migranten uit Suriname en de Nederlandse Antillen, oudere politieke vluchtelingen, Noordwest-Europese gepensioneerden die emigreren naar landen waar het klimaat prettiger is, de woonomgeving aangenamer en de kosten voor levensonderhoud lager (*international retirement migrants*), Oost-Europese vijftigers die na baanverlies hun heil zoeken in West-Europa (*older economic migrants*), West-Europese ouderen met gezondheidsproblemen die naar landen als Polen en Thailand vertrekken op zoek naar kwalitatief hoogwaardige en betaalbare zorg (*late life care migrants*), en ouders die op latere leeftijd hun geëmigreerde kinderen volgen of heen en weer pendelen om voor hun (klein)kinderen te zorgen of verzorgd te worden (*zero generation migrants*). Sinds 2010 hebben onderzoekers op dit terrein zich internationaal verenigd in het Standing Committee Ageing Migrants; voor informatie over hun activiteiten en publicaties, zie <https://www.imiscoe.org/research/standing-committees/149-ageing-migrants-demography-welfare-and-agency>.
 - 7 Pensioengerechtigden komen alleen in aanmerking voor een volledige AOW-uitkering als zij in de vijftig jaar voor hun AOW-leeftijd in Nederland hebben gewoond. Voor ieder gemist jaar wordt de AOW met twee procent gekort.
 - 8 Overigens ligt het landelijk percentage eenzame 65-plussers een stuk lager: zo'n een op de drie voelt zich matig of sterk eenzaam (Zantinge et al. 2011).
 - 9 Verbetering van hun materiële welvaart, via geldovermakingen (*remittances*) door hun geëmigreerde kinderen, is de positieve keerzijde hiervan. De zogeheten nulgeneratie (*zero generation*, zie voetnoot 6) die op latere leeftijd hun kinderen achterna gaan, een verschijnsel dat zich in andere Europese landen dan Nederland voordoet, betalen echter een hoge tol voor deze gezinshereniging: zij worden sterk afhankelijk van hun kinderen in termen van financiën (zij hebben geen of slechts een klein pensioen), huisvesting (zij wonen in bij hun kinderen met hun eigen huisregels), sociaal leven (meestal beperkt tot het gezin en enkele herkomstgenoten waar de kinderen contact mee hebben) en terugkeerperspectief (kinderen beslissen hierover), en missen hun vaderland en het contact met achtergebleven familieleden, vrienden en burens (Cela en Fokkema 2017; King et al. 2014).
 - 10 Een mooi voorbeeld hiervan is een onderzoek naar verschillen in familiesolidariteit tussen Turkse migrantenfamilies, niet-migrantenfamilies in Turkije en transnationale families (Baykara-Krumme en Fokkema 2019).

Literatuur

- Ajarai, H. en M. van Heemstra (2006) *Land van werk en honing: Verhalen van Marokkaanse moeders over hun migratie*. Amsterdam: Bulaaq.
- Bachmeier, J.D., L. Lessard-Phillips en T. Fokkema (2013) The gendered dynamics of integration and transnational engagement among second-generation adults in Europe. In: L. Oso en N. Ribas Mateos (red.) *The international handbook on gender, migration and transnationalism. Global and development perspectives*. Cheltenham: Edward Elgar, 268-293.
- Bakker, F. en T. Verlaan (2018) Interview met Ahmed Marcouch: In het praten over migratie en migranten hebben we het in Nederland veel vaker over hoe ze hier zijn gekomen dan over het waarom. *Gerōn, Tijdschrift over ouder worden & samenleving*, 20(2): 24-28.
- Baykara-Krumme, H. en T. Fokkema (2019) The impact of migration on intergenerational solidarity types. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(10): 1707-1727.
- Berry, J.W., U. Kim, T. Minde en D. Mok (1987) Comparative studies of acculturative stress. *International Migration Review*, 21(3): 491-511.
- Berry, J.W., Y.H. Poortinga, M.H. Segall en P.R. Dasen (2002) *Cross-cultural psychology: Research and applications*. New York: Cambridge University Press.
- Boer, A. de (2017) *Wie maakt het verschil? Sociale ongelijkheid in condities en consequenties van informele hulp*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bouhalhoul, R. en J. van der Zwaard (1996) *Een kwestie van vrouwen. Gespreksgroepen met Marokkaanse ouders*. Rotterdam: SBW Rijnmond.
- Bouras, N. (2012) *Het land van herkomst: Perspectieven op verbondenheid met Marokko, 1960-2010*. Proefschrift, Hilversum: Verloren.
- Castles, S. (1986) The guest-worker in Western Europe – An obituary. *International Migration Review*, 20(4): 761-778.
- CBS (2017a) Statline: Bevolking, huishoudens en bevolkingsontwikkeling; vanaf 1899. Verkregen op 13 februari 2019, <https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37556&D1=56,130-131&D2=1,11,21,31,41,51,61-75&HDR=G1&STB=T&VW=T>.
- CBS (2017b) Statline: Prognose bevolking; geslacht, leeftijd en migratieachtergrond, 2018-2060. Verkregen op 6 februari 2019, <https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83784ned&D1=0&D2=0&D3=114-120&D4=1&D5=12,1&D6=22&HDR=T,G3,G1,G4&STB=G5,G2&VW=T>.
- CBS (2018) Statline: Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en migratieachtergrond, 1 januari. Verkregen op 6 februari 2019, <https://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37325&D1=1&D2=0&D3=114-120&D4=0&D5=144,235&D6=4,1&HDR=G5,G4&STB=G1,G3,T,G2&VW=T>.
- Cela, E. en T. Fokkema (2017) Being lonely later in life: A qualitative study among Albanians and Moroccans in Italy. *Ageing & Society*, 37(6): 1197-1226.
- Ciobanu, R.O., T. Fokkema en M. Nedelcu (2017) Ageing as a migrant: Vulnerabilities, agency and policy implications. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(2): 164-181.
- Ciobanu, R.O. en A.C. Ramos (2016) Is there a way back? A state-of-the-art review of the literature on retirement return migration. In: U. Karl en S. Torres (red.) *Ageing in contexts of migration*. London: Routledge, 96-107.
- Conkova, N. en J. Lindenberg (2018) Gezondheid en welbevinden van oudere migranten in Nederland: Een narratieve literatuurstudie. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 49(6): 223-231.
- Cottaar, A. en N. Bouras (2009) *Marokkanen in Nederland: De pioniers vertellen*. Amsterdam: Meulenhoff.

- Cramm, J.M. en A.P. Nieboer (2017) Positive ageing perceptions among migrant Turkish and native Dutch older people: A matter of culture or resources? *BMC Geriatrics*, 17(1): 159.
- Crul, M. (2000) *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Crul, M. en L. Heering (red.) (2008) *The position of the Turkish and Moroccan second generation in Amsterdam and Rotterdam: The TIES study in the Netherlands*. IMISCOE Research, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dagevos, J., R. Euwals, M. Gijsberts en H. Roodenburg (2006) *Turken in Nederland en Duitsland. De arbeidsmarktpositie vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dalen, H. van (2017) AOW-ers in de aanvullende bijstand. *Demos, bulletin over bevolking en samenleving*, 33(3): 6-7.
- Denktas, S. (2011) *Health and health care use of elderly immigrants in the Netherlands*. Proefschrift, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Dowd J.J. en V.L. Bengtson (1978) Aging in minority populations: An examination of the double jeopardy hypothesis. *Journal of Gerontology*, 33(3): 427-436.
- Dykstra, P.A. en T. Fokkema (2007) Persoonlijke zorgnormen: Bereidheid te geven én te ontvangen. In: A. de Boer (red.) *Toekomstverkenning informele zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 122-142.
- Elder jr, G.H. (1994) Time, human agency, and social change: Perspectives on the life course. *Social Psychology Quarterly*, 57(1): 4-15.
- Engelhard, D. (2006) Pendelen op je oude dag. Pendelmigratie en gezondheid bij oudere migranten. *Cultuur Migratie Gezondheid*, 3(1): 14-25.
- Entzinger, H. (2009) Integratie, maar uit de gratie. Multi-etnisch samenleven onder Rotterdamse jongeren. *Migrantenstudies*, 25(1): 8-23.
- Fakiri, F. el en J. Bouwman-Notenboom (2015) *Gezondheid van oudere migranten in de vier grote steden*. Amsterdam: GGD Amsterdam.
- Fokkema, T. (2011) Interculturalisatie van de ouderenzorg: Een terugblik en roep om meer onderzoek. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 42(1): 2-6.
- Fokkema, T., E. Cela en Y. Witter (2015) Pendular migration of the older first generation in Europe: Misconceptions and nuances. In: V. Horn en C. Scheppe (red.) *Transnational aging: Current insights and future challenges*. London: Routledge, 141-161.
- Fokkema, T. en N. Conkova (2018a) Turkse en Marokkaanse ouderen in Nederland en België: Een sociaal-demografisch profiel. *Gerōn, Tijdschrift over ouder worden & samenleving*, 20(2): 15-19.
- Fokkema, T. en N. Conkova (2018b) 'Wij zijn er én blijven hier ...' Gezondheid, zorggebruik en sociaal welbevinden van oudere migranten in Nederland. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 49(6): 219-222.
- Fokkema, T. en C. Harmsen (2009) Herkomst en vestiging van de eerste generatie Marokkanen. *Demos, bulletin over bevolking en samenleving*, 25(5): 1-4.
- Fokkema, T., C. Harmsen en H. Nicolaas (2009) Herkomst en vestiging van de eerste generatie Marokkanen in Nederland. *Bevolkingstrends*, derde kwartaal: 51-56.
- Fokkema, T. en T. van Tilburg (2006) *Aanpak van eenzaamheid: Helpt het? Een vergelijkend effect- en procesevaluatieonderzoek naar interventies ter voorkoming en vermindering van eenzaamheid onder ouderen*. NIDI rapport nr. 69, Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut.
- Fokkema, T., S. Welschen, T. van Tilburg en F. Thomése (2016) *Eenzaamheid onder oudere migranten: Literatuuronderzoek en interviews*. Amsterdam: Ben Sajatcentrum, Vrije Universiteit.
- FORUM (2011a) *Zorgt u ook voor iemand? De positie van allochtone mantelzorgers en hun gebruik van ondersteuningsmogelijkheden in zes Nederlandse steden*. Utrecht: FORUM – Instituut voor Multiculturele Vraagstukken.

- FORUM (2011b) *Ik wil niemand tot last zijn. Over stille eenzaamheid onder oudere migranten in Nederland*. Utrecht: FORUM – Instituut voor Multiculturele Vraagstukken.
- Gehring, A. (2018) *Pensioners on the move. A socio-legal study on retirement migration from the Netherlands to Spain and Turkey*. Proefschrift, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Green, E.G.T., J.-C. Deschamps en D. Pérez (2005) Variation of individualism and collectivism within and between 20 countries: A typological analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36(3): 321-339.
- Grillo, R. (2007) Betwixt and between: Trajectories and projects of transmigration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(2): 199-217.
- Grujter, M. de en R. Verwijs (2010) *Interculturele aspecten van ouderenmishandeling*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Gullahorn, J.T. en J.E. Gullahorn (1963) An extension of the U-curve hypothesis. *Journal of Social Issues*, 19(3): 33-47.
- Haas, H. de en T. Fokkema (2010) Intra-household conflicts in migration decisionmaking: Return and pendulum migration in Morocco. *Population and Development Review*, 36(3): 541-561.
- Hofstede, G. (1983) The cultural relativity of organizational practices and theories. *Journal of International Business Studies*, 14(2): 75-89.
- Hooghiemstra, B.T.J. (2003) *Trouw en over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*. Proefschrift, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Huizer, A., L. Michon, C. Wenneker en J. Slot (2013) *Oudere minima in Amsterdam en het gebruik van de AIO*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau Onderzoek en Statistiek.
- Huschek, D. (2011) *Union formation and partner choice of the second generation of Turkish origin in Europe: The influence of third parties and institutional context*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Jong Gierveld, J. de en T. Fokkema (2015) Strategies to prevent loneliness. In: A. Shaked en A. Rokach (red.) *Addressing loneliness. Coping, prevention and clinical interventions*. New York: Routledge, 218-230.
- Jong Gierveld, J. de en T. van Tilburg (1999) *Manual of the loneliness scale*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, Department of Social Research Methodology.
- Kennisplatform Integratie & Samenleving (2016) *Mantelzorgers met een migratieachtergrond ondersteunen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut en Movisie.
- Kennisplatform Integratie & Samenleving (2017) *Lijst met woongroepen, verpleeghuizen en aanbieders van thuiszorg en dagbesteding*. <https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/lijst-woongroepen-verpleeghuizen-dagbesteding-ouderen-met-migratieachtergrond.pdf>.
- Ketner, S.L. (2008) *Marokkaanse wortels, Nederlandse grond: Exploratie, bindingen en identiteitsstrategieën van jongeren van Marokkaanse afkomst*. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.
- King, R., E. Cela, T. Fokkema en J. Vullnetari (2014) The migration and well-being of the Zero Generation: Transgenerational care, grandparenting, and loneliness amongst Albanian older people. *Population, Space and Place*, 20(8): 728-738.
- Klok, J., T.G. van Tilburg, B. Suanet, T. Fokkema en M. Huisman (2017) National and transnational belonging among Turkish and Moroccan older migrants in the Netherlands: Protective against loneliness? *European Journal of Ageing*, 14(4): 341-351.
- Klokieters, S., T. van Tilburg, D. Deeg en M. Huisman (2018) Gezondheidsverschillen onder oudere migranten in Nederland. *Demos, bulletin over bevolking en samenleving*, 34(9): 4-7.
- Klokieters, S., T. van Tilburg, D. Deeg en M. Huisman (2019) Do religious activities among young-old immigrants act as a buffer against the effect of a lack of resources on well-being? *Ageing & Mental Health*, 23(5): 625-632.

- Koning, M.J.M. de (2008) *Zoeken naar een 'zuivere' Islam: Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Leyerzapf, H., S. Klokgieters, H. Ghorashi en M. Broese van Groenou (2017) *Kleurrijke zorg. Een verkennende literatuurstudie naar culturele en seksuele diversiteit in de langdurige ouderenzorg*. Amsterdam: VUmc.
- Maas, J. (2018) 'Ik heb zeven jaar gehuild, dag en nacht'. *Zorg+Welzijn*, 24: 33-34.
- Mutchler, J.A. en J. Burr (2011) Race, ethnicity, and aging. In: R.A. Settersten en J.L. Angel (red.) *Handbook of the sociology of aging*. New York: Springer, 83-101.
- Nederland, T., M. Stavenuiter en M. Wentik (2007) *Verborgen armoede: De inkomenspositie van 65-plussers met een onvolledige AOW*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Nicolaas, H., A. Sprangers en H. Witvliet (2003) Arbeidsmigranten en hun gezinnen. *Bevolkingstrends*, 2e kwartaal: 20-23.
- Norman, A. (1985) *Triple jeopardy: Growing old in a second homeland*. London: Centre for Policy on Ageing.
- Oberg, K. (1960) Cultural shock: Adjustment to new cultural environments. *Practical Anthropology*, 7: 177-182.
- Penninx, R. (2013) Turkse Nederlanders en Haarlemse Turken: Verleden, heden, toekomst. In: W. Spook (red.) *Tulpen & lilies: Lâleler & zambaklar: Turkse Haarlemmers en hun geschiedenis: Terugblik op de festiviteiten in Haarlem rond 50 jaar migratie en 400 jaar Turkse betrekkingen*. Haarlem: Stichting Haarlem Emirdağ; Dock Haarlem, 27-43.
- Phillipson, C. (2015) Placing ethnicity at the centre of studies of later life: Theoretical perspectives and empirical challenges. *Ageing & Society*, 35(5): 917-934.
- Putters, K. (2017) *Was getekend. Op weg naar een vernieuwd sociaal contract in de zorg*. Rotterdam: Erasmus School of Health and Policy Management.
- Santing, F. (2018) Pendelende Turkse bejaarden – 'Geen gezeur meer'. *De Groene Amsterdammer*, 19: 9 mei.
- Sayad, A. (1999) Des illusions de l'émigré aux souffrances de l'immigré. In: E. Saada (2000) Abdelmalek Sayad and the double absence: Toward a total sociology of immigration. *French Politics, Culture & Society*, 18(1): 28-47.
- Schellingerhout, R. (red.) (2004) *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schneider, J., T. Fokkema, R. Matias, S. Stojčić, U. Dušan en V.-L. Constanza (2012) Identities: Urban belonging and intercultural relations. In: M. Crul, J. Schneider en F. Lelie (red.) *The European second generation compared: Does the integration context matter?* Amsterdam: Amsterdam University Press, 285-340.
- Staring, R. (2001) *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Stock, F. (2014) *Speaking of home: Home and identity in the multivoiced narratives of descendants of Moroccan and Turkish migrants in the Netherlands*. Proefschrift, Universiteit Groningen.
- Suurmond, J., D.L. Rosenmüller, H. el Mesbahi, M. Lamkaddem en M.-L. Essink-Bot (2016) Barriers in access to home care services among ethnic minority and Dutch elderly – A qualitative study. *International Journal of Nursing Studies*, 54: 23-35.
- Tas, R. (2004) *Twee van de drie Marokkaanse immigranten zijn in Nederland gebleven*. Verkregen op 6 februari 2019, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2004/30/twee-van-de-drie-marokkaanse-immigranten-zijn-in-nederland-gebleven>.
- Tilburg, T.G. van en T. Fokkema (2018) Hogere eenzaamheid onder Marokkaanse en Turkse ouderen in Nederland: Op zoek naar een verklaring. *Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie*, 49(6): 263-273.

- Toolen, A. van der (2018) Deze gastarbeiders zijn oud in een land dat een tussenstop had moeten zijn. *De Volkskrant*, 14 december.
- Torres, S. (2006) Elderly immigrants in Sweden: 'Otherness' under construction. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 32(8): 1341-1358.
- Treas, J. (2015) Incorporating immigrants: Integrating theoretical frameworks of adaptation. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 70(2): 269-278.
- Ustun, A. (2013) *Hollanda: Persoonlijke verhalen van de eerste generatie Turken*. Den Haag: U2Pi.
- Verhagen, I., W.J.G. Ros, B. Steunenbergh, W. Laan en N.J. de Wit (2014) Differences in health care utilisation between elderly from ethnic minorities and ethnic Dutch elderly. *International Journal for Equity in Health*, 13(1): 125.
- Vermeulen, H. en R. Penninx (red.) (2000) *Immigrant integration. The Dutch case*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Weltevrede, A.M., Y. Seidler en J. de Boom (2013) *Transnationaal wonen onder oudere migranten. Een inventariserend onderzoek naar pendelgedrag en nieuwe bijpassende woonvormen*. Den Haag: Platform 31.
- Werdmolder, H. (2005) *Marokkaanse lieverdjes. Crimineel en hinderlijk gedrag onder Marokkaanse jongeren*. Amsterdam: Balans.
- Wieringen, J. van (2014) *Wie zorgt voor oudere migranten? De rol van mantelzorgers, sleutelfiguren, professionals, gemeenten en ouderen zelf*. Utrecht: Pharos Expertisecentrum Gezondheidsverschillen.
- Wieringen, J.C.M. van en N.J. van Grondelle (2014) Migrantenmantelzorgers: Onzichtbaar, onmisbaar... overbelast. *Bijblijven*, 30(5): 32-39.
- Witter, Y. en T. Fokkema (2014) Pendelende migranten op latere leeftijd. *Demos, bulletin over bevolking en samenleving*, 30(5): 5-7.
- Witter, Y. en T. Fokkema (2018) Huisvesting en zorg voor oudere migranten in Nederland. *Demos, bulletin over bevolking en samenleving*, 34(6): 1-4.
- Yerden, I. (2013) *Tradities in de knel: Zorgverwachtingen en zorgpraktijk bij Turkse ouderen en hun kinderen in Nederland*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Yildirim, S. (2014) *50 jaar – 50 verhalen. De Turkse arbeidsmigratie in 50 verhalen van Turkse gastarbeiders en Nederlanders. 1964-2014*. Den Haag: Atlas Cultureel Centrum.
- Yildirim, S., I. van der Valk en H. Ajarai (2018) *Een halve eeuw in Nederland 1969-2019. De Marokkaanse arbeidsmigratie in 50 verhalen van Marokkaanse gastarbeiders en Nederlanders*. Den Haag: Atlas Cultureel Centrum.
- Zantinge, E.M., E.A. van der Wilk, S. van Wieren en C.G. Schoemaker (2011) *Gezond ouder worden in Nederland*. RIVM: Centrum voor Volksgezondheid Toekomst Verkenningen.
- Zubair, M. en M. Norris (2015) Perspectives on ageing, later life and ethnicity: Ageing research in ethnic minority contexts. *Ageing & Society*, 35(5): 897-916.

Over de auteur

Tineke Fokkema studeerde in 1990 af in de economie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. In 1996 promoveerde zij aan dezelfde universiteit op een onderzoek naar verhuisgedrag van ouderen in Nederland. Zij werkte daarna een jaar als postdoctoraal onderzoeker aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Sinds 1997 is zij als onderzoeker werkzaam bij het NIDI op het

gebied van succesvol ouder worden (waaronder oorzaken en aanpak van eenzaamheid, familiesolidariteit) en migratie (waaronder integratie, transnationalisme). In 2018 is Tineke Fokkema benoemd tot bijzonder hoogleeraar 'Ageing, Families and Migration' aan de EUR. De leerstoel is de eerste in Nederland die zich richt op de diversiteit aan oudere migranten. Hierbij is er speciale aandacht voor vraagstukken binnen het sociale en welzijnsdomein. Tineke Fokkema is tevens werkzaam als coördinator van het IMISCOE Standing Committee Older Migrants.

E-mail: fokkema@nidi.nl

